

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดี เรื่องขุนช้างขุนแผน

จิรวัดมน์ เพชรรัตน์

คณะศิลปศาสตร์
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยี
ราชมงคลธัญบุรี
ประเทศไทย

jirawat@rmutt.ac.th

บทความวิจัย

รับบทความ: 14 กรกฎาคม 2566

แก้ไขบทความ: 27 พฤษภาคม 2567

ตอบรับ: 13 มิถุนายน 2567

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อวิเคราะห์ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ซึ่งเป็นการกระตุ้นเตือนให้ตระหนักถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย เพื่อจะนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะกับวิถีชีวิตปัจจุบัน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเอกสาร ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาคือวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติและเสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ การศึกษาพบว่า วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้บันทึกภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยตามความรู้ ความคิดของผู้คนในสมัยนั้น และภูมิปัญญาที่บันทึกไว้นั้นได้กล่าวถึงขั้นตอนการรักษาพยาบาล ความเจ็บป่วยทั้งในด้านการวิเคราะห์หาสาเหตุของโรค การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย นอกจากนี้ยังได้บันทึกเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ไว้ด้วย ทั้งในเรื่องการตั้งครรภ์ การแพ้ท้อง การคลอดบุตร การฟื้นฟูสุขภาพของมารดาหลังคลอดและการบริหารทารกแรกคลอด

คำสำคัญ ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย วรรณคดีเรื่อง
ขุนช้างขุนแผน

Traditional Thai Medical Wisdom in the Literature of Khun Chang Khun Phaen

Jirawat Petcharat

Abstract

This research aimed to analyze the traditional Thai medical wisdom appearing in the literature of Khun Chang Khun Phaen, which encourages people to be aware of traditional Thai medical wisdom so that it can be applied appropriately to the current way of life. Using document research methods, the study used data from the literature of Khun Chang Khun Phaen (National Library edition) and presented results through descriptive analysis. The study discovered that this literature documented traditional Thai medical wisdom based on the knowledge and ideas of that time. The recorded wisdom described illnesses and treatment procedures, including aetiology, treatment, health rehabilitation, and sickness prevention. The literature also recorded midwifery practices related to pregnancy, morning sickness, childbirth, postpartum health recovery for mothers, and infant care.

*Faculty of Liberal Arts
Rajamangala University of
Technology Thanyaburi
Thailand*

jirawat@rmutt.ac.th

Research Article

Received: 14 July 2023

Revised: 27 May 2024

Accepted: 13 June 2024

Keywords: traditional Thai medical wisdom,
the literature of Khun Chang Khun Phaen

1. บทนำ

วรรณคดีไทยเป็นมรดกทางวัฒนธรรมอันทรงคุณค่าที่แฝงไปด้วยความรู้ด้านต่าง ๆ ผู้อ่านวรรณคดีด้วยความเอาใจใส่และถึถ้วนจะสามารถทำให้เข้าใจชีวิต ช่วยให้เข้าใจอดีตและจรรโลงจิตใจของคนในสังคมให้สูงส่งขึ้น วรรณคดีไทยมีมาแต่โบราณซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากที่มีคุณค่า มีรูปแบบและเนื้อหาหลากหลายที่ได้รับความนิยมน้อยมากคือเรื่องขุนช้างขุนแผนจัดว่าเป็นวรรณกรรมเอกของไทย คนไทยรู้จักวรรณคดีเรื่องนี้ว่าเป็นเรื่องสะท้อนถึงชีวิตของคนธรรมดาสามัญ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับที่มีอยู่ในปัจจุบันเป็นฉบับที่กวีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดเกล้าฯ ให้กวีในรัชสมัยของพระองค์ตลอดจนพระองค์เองร่วมกันแต่งและทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น เป็นวรรณคดีที่มีค่าทั้งในด้านความไพเราะและลีลาในการแต่ง คำโครงเรื่องได้รับยกย่องตามพระราชบัญญัติวรรณคดีสโมสรในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นยอดของหนังสือประเภทกลอนสุภาพ และได้รับประทับพระราชลัญจกรรูปพระเศวตฉัตรไว้เป็นเครื่องหมายของการยกย่องนั้นด้วย (กรมศิลปากร, 2506, คำนำ)

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา (2506, น. (3)-(12)) ทรงสันนิษฐานว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนคงจะมีมาแล้วแต่สมัยอยุธยา เป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นครั้งกรุงเก่า นับเป็นเรื่องในพระราชพงศาวดาร โดยหลักฐานในหนังสือคำให้การกรุงเก่าประมาณได้ว่าขุนแผนมีตัวตนอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ระหว่างจุลศักราช 853-891 (พ.ศ. 2034-2072) นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ ยังทรงอธิบายว่า หนังสือเสภาที่แต่งเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา นั้น เข้าใจว่าสูญหายไปเสียมาก เพราะเมื่อแต่งขึ้นให้คนขับท่องพอจำได้แล้วก็ไม่ต้องใช้หนังสือ และหนังสือก็เป็นของปกปิดกันจึงเหลือน้อยนิด และมาคิดแต่งขึ้นใหม่ในกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 แต่เสภาที่

นับถือกันว่าไพเราะเป็นเสภาที่แต่งในรัชกาลที่ 2 เป็นส่วนใหญ่ กล่าวได้ว่า เรื่อง ขุนช้างขุนแผนนั้นคงจะเป็นสภาพสังคมไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายมาจนถึง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สภาพสังคมและวัฒนธรรมในเรื่องจึงเป็นสภาพสังคม ปะปนกันอยู่ทั้งสองสมัย ลักษณะของสังคมและวัฒนธรรมในเรื่องขุนช้างขุนแผน ปรากฏในเรื่องต่าง ๆ อาทิ ความเป็นอยู่ของชาวบ้าน สภาพชีวิตของชาวบ้าน ชาวเมืองทั่ว ๆ ไปเป็นชีวิตที่เรียบง่ายไม่โลดโผน ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ในเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องราวชีวิตอายุของคนตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายจึงมี เหตุการณ์เรื่องราวมากมายผ่านเข้ามาในการดำเนินชีวิต ประกอบไปด้วยความเชื่อ และความรู้ด้านต่าง ๆ รวมทั้งวัฒนธรรมบางอย่าง เช่น ใช้สมุนไพรหมั่นแต่งหน้าให้สวย ความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ การกำเนิด การตาย การใช้เวทมนตร์ และการรักษาโรคด้วยสมุนไพรซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้แก้ปัญหา การจัดการ และการปรับตัวในการดำเนินวิถีชีวิตของคนไทยได้ตรงตามสภาพที่เป็นจริง

กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, สำนัก วิชาการและมาตรฐานการศึกษา (2551, น. 14) ได้กล่าวไว้ในหนังสือแพทยศาสตร์ สงเคราะห์ ที่สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาไทยด้านการแพทย์และสมุนไพรมีคุณค่าอนันต์ เป็นหลักแสดงความก้าวหน้า บ่งชี้ชัดและประกาศความลึกซึ้งของภูมิปัญญาไทย ที่ได้มีการสั่งสมและผสมผสานอย่างกลมกลืนมายาวนาน มรดกทางภูมิปัญญา อันล้ำค่าโดยเฉพาะวิธีการรักษาอาการเจ็บป่วยด้วยการใช้สมุนไพรไทย สะท้อนให้เห็น ความคิด วิถีชีวิตคนไทยในด้านการรักษาโรคบางส่วนอย่างน่าสนใจยิ่ง สมควรที่จะ ได้มีการอนุรักษ์และพัฒนาสืบสานอย่างจริงจังเพื่อความต่อเนื่องและยั่งยืนตลอดไป

ชลธิรา สัตยาวัฒนา (2542, น. 781-789) ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับ ภูมิปัญญาไทยที่พอสรุปได้ว่ามีที่มาหลากหลาย หนังสือที่แสดงองค์ความรู้แห่ง ภูมิปัญญาไทยคือแพทยศาสตร์สงเคราะห์ เป็นตำราแพทย์เล่มแรกที่มีได้ให้แพทย์ใช้ โดยเฉพาะเท่านั้น หากยังเป็นตำราแพทย์ประจำบ้านสำหรับสามัญชนทั่วไปไว้ใช้

ช่วยตนเองและครอบครัวด้วย จากการศึกษาวรรณคดีโดยตรงนั้น มีบางส่วนที่น่าสนใจหลายอย่าง ที่สำคัญคือวิธีการรักษาอาการเจ็บป่วยของคนโบราณมีวิธีการอย่างไร ใช้สมุนไพรชนิดใดบ้าง จึงควรที่จะวิเคราะห์ศึกษาเพื่อสืบสานความรู้ต่อภูมิปัญญาด้านการแพทย์แผนไทยไปปรับใช้ให้เหมาะสมกับความต้องการได้อย่างกว้างขวาง

เรื่องขุนช้างขุนแผนนี้มีอิทธิพลต่อจิตใจชาวไทยอย่างมาก นอกจากจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับชีวิตสามัญชนของคนไทยแท้ ๆ แล้ว ยังมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับแง่มุมต่าง ๆ ที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา โดยเฉพาะคุณค่าภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยอันน่าภาคภูมิใจของบรรพบุรุษไทย การศึกษาวรรณคดีทำให้สามารถรู้ถึงภูมิปัญญาได้ พิชรี สายสิทธิ์ (2542, น. 207-222) ได้แสดงความเห็นว่าวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชนในชาติส่วนใหญ่จะปรากฏอยู่ในวรรณคดีของชนชาตินั้น เนื่องจากวรรณคดีได้สะท้อนสภาพชีวิตความเป็นอยู่ ความคิด ความเชื่อได้ตรงตามสภาพที่เป็นจริง ทวีศักดิ์ ปิ่นทอง (2549, น. 105) กล่าวว่า ขุนช้างขุนแผน เป็นวรรณคดีที่บันทึกเกี่ยวกับสังคมไทยแทบจะทุกด้าน ทั้งวัฒนธรรมประเพณีและวิถีชีวิตของคนไทย

ภูมิปัญญาไทยเป็นองค์ความรู้ความสามารถและทักษะของคนไทยอันเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ถ่ายทอดสั่งสอนและปฏิบัติสืบต่อกันมา ถวัลย์ มาศจรัส (2546, น. 13) ให้คำอธิบายที่สรุปได้ว่าภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเป็นองค์รวม มีความเด่นชัดในหลายด้าน เช่น ด้านเกษตรกรรม ด้านการแพทย์แผนไทย ด้านศิลปกรรม ด้านภาษาและวรรณกรรม ภูมิปัญญาในแต่ละด้าน ล้วนได้รับการปรับเปลี่ยนผสมผสานกับความรู้ใหม่และพัฒนาให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับยุคสมัย โดยเฉพาะภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่เกี่ยวกับพืชสมุนไพรของไทยในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้นมีเป็นจำนวนมาก ซึ่งล้วนมีสรรพคุณเป็นยาด้วยกันทั้งสิ้น อีกทั้งภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยในทุกภาคนั้นเป็น

การแพทย์แบบองค์รวม กล่าวคือ มีองค์ความรู้ครอบคลุมในการบำบัดรักษาอย่างครบถ้วน ทั้งรู้สาเหตุของโรค รู้อาการของโรค รู้จักยารักษาโรค และรู้วิธีการรักษาโรค ความรู้อย่างนี้จึงเป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมความรู้ถ่ายทอดสืบต่อกันมา จึงมีคุณค่าทางด้านการแพทย์แผนโบราณโดยตรง เพราะเป็นแหล่งที่เป็นองค์ความรู้หลักในการวิเคราะห์ศึกษาและการบำบัดรักษาโรคของแพทย์แผนไทยและสมุนไพรไทย ที่นับเป็นคุณูปการสำคัญยิ่งต่อวงวิชาการแพทย์ไทย

การศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนย่อมศึกษาได้เนื่องจากวรรณคดีได้บันทึกสิ่งนี้ไว้ ดังที่ ชูรินทร์ ก้อนแก้ว (2547, น. 63) ได้ศึกษาภูมิปัญญาที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง ตอน “กำเนิดพระสังข์” พบว่าด้านภูมิปัญญาเกี่ยวกับการแพทย์ที่สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนคือการสังเกตลักษณะของหญิงตั้งครรภ์ การทำคลอด การให้ขวัญและกำลังใจ การใช้พืชสมุนไพรและภูมิปัญญาในการปฐมพยาบาล นอกจากนี้ยังมีผู้ศึกษานิราศเรื่องต่าง ๆ ของสุนทรภู่ กวีไทยที่มีความเป็นเอกในเชิงกลอน และได้รับการยกย่องให้เป็นผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรมเมื่อ พ.ศ. 2529 (สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย, 2537, น. 8) จากการศึกษาวิเคราะห์นิราศของสุนทรภู่ปรากฏว่ามีข้อมูลการใช้พืชสมุนไพรรักษาโรคในนิราศต่าง ๆ ไว้มาก ดังที่ นิจันรินทร์ แจ่มสมบุญ (2546, น. 83-87, 90) ได้ศึกษาวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ พบว่า ภาพสะท้อนเกี่ยวกับชนชาตินั้น เป็นชนชาติที่อุดมสมบูรณ์ มีพืชสมุนไพรที่มนุษย์ได้นำมาสกัดเป็นยารักษาโรคมามากมาย มีสรรพคุณในการรักษาโรคต่าง ๆ เช่น ผื่น ปฏู สลัดได กายาน ขมิ้น ข่อย หัสคุณ แผลแดง หัว

การบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยโดยใช้ยาสมุนไพรตามแนวทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยการสืบทอดความรู้ดั้งเดิมและรู้จักประยุกต์ความเชื่อของท้องถิ่นซึ่งสังคมไทยโบราณปฏิบัติกันต่อ ๆ มาจนกลายเป็นประเพณีหรือพิธีกรรม ดังเช่น ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาครรภ์และดูแลตนเอง

เป็นวิถีธรรมชาติ ขึ้นอยู่กับตัวบุคคลนั้น ๆ ว่าจะปฏิบัติตนอย่างไร เนื่องจากการแพทย์ในสมัยโบราณยังไม่เจริญพอจึงต้องอาศัยความเชื่อและเคล็ดกลางด้วย (เสาวลักษณ์ อนันตศานต์, 2552, น. 230-231) ดังเช่นประเพณีการเกิด ผู้คลอดลูกจะกินยาคือ ส้มมะขามเปียกกับเกลือ 1 ชาม เพื่อถ่ายโลหิตในร่างกาย หรือ “การอยู่ไฟ” เป็นการขับไล่เหงื่อไคลและเลือดร้ายที่ยังค้างคั่งอยู่ในตัวออกมาด้วยความร้อนซึ่งมะขามเป็นสมุนไพรที่มีวิตามินซีสูง ประโยชน์ของมะขามสรรพคุณหลากหลาย ใช้กิน แก้ไอ และขับเสมหะ รักษาฝีในมดลูก แก้ก้อนผูก เป็นยาสวนล้างท้อง การนำสมุนไพรมาใช้จึงนับเป็นภูมิปัญญาที่เป็นประโยชน์ต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลในสังคมอย่างยิ่ง

เพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ (2546, น. 1) ได้แสดงแนวคิดว่าการส่งเสริมและอนุรักษ์ภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทยมีความจำเป็นและมีความสำคัญมาก การใช้พืชสมุนไพรซึ่งเป็นภูมิปัญญาของไทยที่รักษากันมาแต่โบราณนั้น ถ้าได้มีการเรียนรู้และรวบรวมองค์ความรู้ตำราการแพทย์แผนไทยและข้อมูลสมุนไพรตำรับยาแผนไทยมากขึ้น จะทำให้มีการอนุรักษ์และสืบทอดไปสู่รุ่นลูกหลานได้อย่างต่อเนื่อง

วิจิต เปานิล (2555, น. 13-15) กล่าวว่า การแพทย์พื้นบ้านถือว่าเป็นรูปแบบการดูแลสุขภาพที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งที่คนไทยจำนวนไม่น้อยยังใช้อยู่ในทุกภาค เสาวภา พรศิริพงษ์ (2550, น. 139-141) ได้แสดงความเห็นว่า การสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทยมีความสำคัญและจำเป็นเพราะเป็นหลักฐานยืนยันถึงภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพของคนไทยให้คนรุ่นหลังได้ทราบและเกิดความภาคภูมิใจ ซึ่งแสดงให้เห็นประโยชน์และคุณค่าที่แท้จริงของการแพทย์แผนไทย

จากที่กล่าวมาข้างต้นย่อมแสดงให้เห็นว่า ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยเป็นมรดกที่สำคัญของชาติแม้ถูกละเลยทอดทิ้งมานาน แต่การปฏิบัติเพื่อการดูแลสุขภาพโรคด้วยภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยยังเป็นที่ยอมรับนับถือของผู้ป่วย

ในระดับหนึ่งโดยมีวิธีการรักษาสอดคล้องกับความเชื่อและวิถีชีวิตของคนในแต่ละท้องถิ่น จึงกล่าวได้ว่า แม้จะมีการแพทย์แผนปัจจุบันเข้ามาก็ตาม แต่การแพทย์พื้นบ้านยังได้รับความสนใจจากประชาชนอยู่ในภาคต่าง ๆ โดยเฉพาะในชนบทยังคงมีการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยด้วยการใช้สมุนไพรรักษาโรคที่สำคัญ อาทิ โรคไข้มาลาเรียหรือไข้ป่า ริดสีดวงชนิดต่าง ๆ โรคมะเร็ง ยาถอนพิษต่าง ๆ หรือการรักษาอาการปวดด้วยการรูดน้ำมันตะ การเสกเป่าคาถาจากพระสงฆ์หรือจากหมอสมุนไพรซึ่งมีความรู้เกี่ยวกับเวทมนตร์คาถา การทำนายโชคชะตาควบคู่ไปกับการรักษาด้วย การศึกษาภูมิปัญญาด้านการแพทย์แผนไทยผ่านทางวรรณคดีที่อิงอยู่บนพื้นฐานแนวคิด ความเชื่อ และวิธีการศึกษาที่ผ่านการพิสูจน์ทดลองในเชิงวิทยาศาสตร์ และโดยอาศัยการวิเคราะห์จากบริบทรอบข้างของเนื้อหาและกระบวนการกลอนจากวรรณคดีย่อมเกิดประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจถึงความคิดทัศนคติ และความเชื่อของคนสมัยก่อนชัดเจนขึ้น เพื่อนำมาเป็นคนในสมัยปัจจุบันได้รับรู้และมีความเข้าใจถูกต้อง โดยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับตำรับยาและสมุนไพรไทย ซึ่งถือว่าเป็นส่วนสำคัญยิ่งของภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ดังที่บรรพบุรุษได้ใช้สมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคและอาการเจ็บป่วยในชีวิตประจำวันโดยปฏิบัติสืบต่อกันมายาวนานจนปัจจุบันและยังยอมรับยึดถือปฏิบัติสืบทอดจากความเชื่อดังเดิมนั้น การศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ย่อมทำให้เกิดการเรียนรู้และมีการรวบรวมองค์ความรู้ตำราการแพทย์แผนไทยและข้อมูลสมุนไพร ตำรับยาแผนไทยมากขึ้น ทำให้มีการอนุรักษ์สืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยไปสู่รุ่นลูกหลานได้อย่างต่อเนื่อง จึงเป็นประโยชน์ในการนำส่วนดีของภูมิความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยรูปแบบต่าง ๆ มาปรับใช้ให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมการดำเนินชีวิตของคนในยุคปัจจุบัน อันจะทำให้เป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์และพัฒนาภูมิปัญญาด้านนี้ให้ดำรงอยู่ในสังคมอย่างยั่งยืนต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

3. ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จะศึกษาเฉพาะภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยจากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (เล่ม 1-2) ที่กรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่แล้วเท่านั้น

4. คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

4.1 ภูมิปัญญา หมายถึง องค์ความรู้ ความสามารถและทักษะของคนไทย อันเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ เลือกรสร ปรุงแต่ง พัฒนาและถ่ายทอดสืบต่อกันมา เพื่อใช้แก้ปัญหาและพัฒนาวิถีชีวิตของคนไทย ให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับยุคสมัย (รุ่ง แก้วแดง, 2542, น. 204)

4.2 การแพทย์แผนไทย หมายถึง ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการส่งเสริมสุขภาพของคนไทยที่สั่งสมสืบทอดกันมาโดยการบูรณาการ หล่อหลอมองค์ความรู้ ภูมิปัญญาจากแพทย์แผนโบราณหรือการแพทย์พื้นบ้านทั่วประเทศ มีมาตรฐานตามที่สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุขรับรอง (จิรวัดน์ เพชรรัตน์, 2552, น. 7)

4.3 วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน หมายถึง วรรณคดีที่ให้ความรู้ในเรื่องราวความเป็นอยู่ของคนไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาและต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นเรื่องที่หยิบยกเอาชีวิตสามัญชนของคนไทยมาเป็นแก่นเรื่อง มีความสมจริงทั้งในด้าน

เรื่องราวและเหตุการณ์ให้ความรู้ด้านต่าง ๆ หลายด้าน (เสาวลักษณ์ อนันตศานต์, 2552, น. 338)

5. ข้อมูลและวิธีการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีวิเคราะห์เอกสาร โดยมีวิธีดำเนินการดังต่อไปนี้

5.1 การศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้ศึกษาดังนี้

5.1.1 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย

5.1.2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวกับวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (เล่ม 1-2) ที่กรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่แล้ว

5.2 การรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยจากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนดังกล่าว มาวิเคราะห์ตามขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

5.3 การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยซึ่งรวบรวมจากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนดังกล่าว มาวิเคราะห์ในประเด็นต่อไปนี้

5.3.1 การวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรค

5.3.2 การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย

1) การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย

2) การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจ

5.3.3 การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย

5.3.4 การผดุงครรภ์

5.4 การเสนอผลการศึกษาวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 6.1 วงวิชาการได้องค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาไทยด้านการแพทย์แผนไทย
- 6.2 สถาบันการศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง สามารถนำผลการวิจัยไปพัฒนาในด้านต่าง ๆ เพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีต่อไป
- 6.3 เป็นแนวทางหนึ่งในการกระตุ้นเตือนให้ตระหนักถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยและรณรงค์พัฒนาความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยให้กลับมามีบทบาทในการดูแลสุขภาพที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของคนไทย

7. สรุปผลการวิจัย

การศึกษาวិเคราะห์ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน โดยศึกษาในประเด็นดังนี้คือ การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย และการผดุงครรภ์ มีข้อสรุปผลการวิจัยดังนี้

7.1 การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค

จากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน แนวทางและวิธีวิเคราะห์หาสาเหตุโรคที่เจ็บป่วยหรือที่เรียก “สมุฏฐาน” คือ ที่ตั้ง หรือที่เกิดแห่งโรค บรรดาโรคภัยไข้เจ็บทั้งหลายจะบังเกิดขึ้นก็เพราะสมุฏฐานเป็นที่ตั้ง (กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา, 2551, น. 865) ปรากฏวิธีการทางการแพทย์แผนไทยหลายตอน ดังนี้

7.1.1 ตอนที่ขุนแผนกับพลายงามอาสาแยกทัพไปรบกับพระเจ้าเชียงใหม่ ขุนแผนแวะไปเยี่ยมพระพิจิตร และนางบุษบา พลายงามได้พบศรีมาลาลูกสาวพระพิจิตรก็เกิดความรักต่อกัน ตกดีกจึงหาอุบายลักลอบไปพบกับนางศรีมาลา แต่ถูกขุนแผนจับได้ พลายงามจึงอ้างกับขุนแผนว่าเหตุที่ต้องออกจากห้องยามวิกาลนั้น เพราะตนอาจจะป่วยเป็นโรคกล่อน เนื่องจากมีอาการปวดปัสสาวะตลอดเวลา และกำลังจะไปปลุกขุนแผนเพื่อขอয়ারับประทาน แต่ขุนแผนรู้ทัน จึงว่า

โรคนี้มันเป็นโรคถ่อย หมอทั้งร้อยก็รักษาไม่หาย แล้วจึงมือพลายงามกลับเข้าห้องไปทันที ดังความว่า

วันนี้มันให้ปวดแต่ท้องเยี่ยว	หลายเที่ยวแล้วด้วยกลอนมันสังหาร
จะปลุกพ่อขอยารับประทาน	ขุนแผนว่าไม่ได้การแล้วเจ้าพลาย
อ้ายโรคกลอนเช่นนี้มันก็ถ่อย	หมอสลักร้อยรักษาก็ไม่หาย
ว่าพลางทางจึงมือลูกชาย	อย่างกรายเข้าห้องต้องระวัง

(กรมศิลปากร, 2506, น. 639)

กลอนหรือกระษัยกลอน เกิดแต่สมมุติฐานซึ่งเป็นที่ตั้งของโรคภัยไข้เจ็บ ทฤษฎีทางการแพทย์มีว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 เมื่อมีความผิดปกติของธาตุ จะทำให้เกิดโรคหรือความเจ็บป่วย การรักษาก็จะใช้หลักในการปรับสมดุลของธาตุ การรักษากระษัยนี้อาจรักษาได้โดยใช้สมุนไพรไทย ซึ่งตำรับยาที่ใช้บางพวกก็มีหลายขนาน

7.1.2 ตอนที่ตำรวจนำหมายเรียกจากในวังไปตามขุนช้างเพื่อให้มาฝึกหัดราชการกับจ๋มื่นศรีเสาวรักษ์ ที่กรุงศรีอยุธยา แต่ขุนช้างไม่ยอมไปเพราะต้องห่างจากวันทอง จึงแกล้งทำเป็นมีอาการป่วย บอกว่าเป็นไข้สันนิบาตชะตาถึงขาดในบ่ายวันนี้ เมื่อตะกี้ฉันแน่นิ่งไปครั้งหนึ่งแล้ว ดังความว่า

ขุนช้างเดือดดาลรำคาญอก	ตัวลั่นนั่งงอนเหงื่อไหล
ร้องตอบไปพลันในทันใด	ข้าลูกนังไม่ได้เจ้าขวัญนาย
หมอบว่าเป็นไข้สันนิบาต	วันนี้ถึงขาดในตอนบ่าย
เมื่อตะกี้ฉันแน่นิ่งไม่ดิงกาย	อย่าเพ่อวันวายจะตั้งใจ

(กรมศิลปากร, 2506, น. 318)

ตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ (กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา, 2551, น. 875) กล่าวว่า สันนิบาตเป็นชื่อโรคชนิดหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นทำให้ร่างกายเป็นไข้ พิษของไข้มีอาการหนาว สั่น และแพ้ เป็นต้น

7.1.3 ตอนที่ขุนแผนเข้าไปฝึกหัดราชการกับจมนครเสาวรักษ์ที่กรุงศรีอยุธยา พอถึงเวรขุนแผนบังเอิญลาวทองเป็นไข้หนัก ขุนแผนจึงฝากเอาไว้กับขุนช้าง แล้วออกไปเฝ้าไข้ลาวทอง ดังความว่า

ขุนแผนลูกหลานหาเมีย
เนื้อหอมผอมร่างลงบางเบา

อย่าเสียใจผิวมาแล้วนะเจ้า
ข้าวปลากินได้หรือไม่เลย

(กรมศิลปากร, 2506, น. 322)

ซึ่งลาวทองก็ตอบขุนแผนดังความว่า “ถ้าเข้าไปหลายวันไม่กลับมา หยุดยำน้องไมกินให้หมด” จากอาการไข้ของลาวทอง เป็นความเจ็บป่วยที่เกิดเป็นโรคขึ้นในร่างกาย พิษของโรคทำให้ตัวร้อน เบื่ออาหาร ร่างกายผอมอ่อนเพลีย รู้สึกเจ็บ และมีรสขมในคอ แต่อาการไม่รุนแรง เมื่อได้กินยาสมุนไพรแก้ไข้รักษาแล้วก็หาย

7.1.4 ตอนที่นางวันทองไปร่วมงานแต่งของพระไวย พลางงามและขุนช้างตามไปช่วยในงานแต่ง แต่แล้วกลับเมาเหล้าทะเลาะวิวาทกับพระไวย ลูกน้องพระไวยทุบตีขุนช้างจนสลบ นางวันทองก็รีบวิ่งเข้าไปช่วยดังความว่า

ให้คนهامไปวางไว้กลางบ้าน
จะนวดพื้นวางเท้าไรไม่ลืมตา

บ้างทะยานขึ้นเหยียบสองต้นขา
วันทองทอดกายกับสามี

...

ครั้นใดกลายคลำผัวตัวยังอ่อน
ทรวงอกอุ่นคลายค่อยหายเย็น
สั่งบ่าวให้เอาน้ำร้อนรด
จะกรอกปากไม่ถนัดคัดลูกคาง

เทพจรเบื้องหลังยังรักเด่น
เอ๊ะเห็นฤทธิ์เมาค่อยเบาบาง
ลูปหมดไปทั้งกายให้หายสร้าง
ประเดี๋ยวตรงออกมาได้หายใจแรง

(กรมศิลปากร, 2506, น. 806-807)

จากเหตุการณ์ตอนนี้ นางวันทองใช้หลักการตรวจร่างกายเบื้องต้นที่ระบุตามตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ (กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา, 2551, น. 69-80) ที่กล่าวถึงทฤษฎีทางการแพทย์ คือ ตรวจร่างกายเบื้องต้นด้วยการสังเกตลักษณะทั่วไปของผู้ป่วยตั้งแต่แรกพบเห็น กล่าวคือ ตรวจการเดินของชีพจร สัมผัสร่างกายบริเวณทรวงอก ทำให้รู้ว่าขุนช้างไม่ได้เจ็บป่วยร้ายแรง แล้วจึงหาวิธีการรักษาพยาบาลกันต่อไป

กล่าวโดยสรุป แนวทางและวิธีการวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคเริ่มจากการซักประวัติผู้ป่วย สังเกตอาการจากอวัยวะต่าง ๆ ของผู้ป่วยล้วนสามารถบอกถึงความผิดปกติของร่างกายได้ การรักษาก็จะใช้สมุนไพรเป็นเบื้องต้น

7.2 การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย

จากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย 2 ประเภท คือ การบำบัดความเจ็บป่วยทางกาย และการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

7.2.1 การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย มี 4 วิธี ได้แก่ การบำบัดรักษาโดยใช้สมุนไพร การนวดยา การใช้เวทมนตร์ และการนวด

1) การบำบัดรักษาโดยใช้สมุนไพร ปรากฏข้อความดังนี้

1. อาการฟกช้ำ การบำบัดรักษาอาการฟกช้ำโดยใช้สมุนไพรปรากฏหลายตอน ดังตอนที่นางวันทองพาพลายงามหนีจากบ้านขุนช้าง นางวันทองได้พาพลายงามไปฝากไว้กับขรรค์วานากที่วัดเขา และเล่าความจริงให้ฟัง ขรรค์วานากให้ลูกศิษย์วัดช่วยกันฝนไพลทาบริเวณที่มีอาการฟกช้ำให้พลายงาม เนื่องจากตอนที่ขุนช้างพาไปป่าแล้วทุบตีพลายงาม ดังความว่า

จะกล่าวถึงพลายงามทรมานสงสาร

พวกศิษย์เณรชื้อต้นช่วยฝนไพล

ฟังสมภารอยู่ในห้องนั่งร้องไห้

มาลูบไล่แผลที่มันตื้น

(กรมศิลปากร, 2506, น. 517)

ตามตำราการแพทย์แผนไทย คุณสมบัติของไพลนั้นมีสรรพคุณมากมาย และสามารถนำมาผลิตเป็นยาสมุนไพรเพื่อเศรษฐกิจชุมชนได้ โดยเฉพาะนำส่วนที่ใช้คือ “หัวไพล” ซึ่งมีสรรพคุณใช้บรรเทาอาการเคล็ดขัดยอก ปวดเมื่อย ฟกช้ำ

2. อาการเกี่ยวกับผิวหนัง การบำบัดรักษาผิวหนังด้วยสมุนไพร ดังตอนที่นางสร้อยฟ้าคิดว่านางศรีมาลาหนีทาตนให้สามี (พระไวย) ฟัง เรื่องที่ทั้งสองเคยแข่งกันละเลงขนมเบื้องแล้วตนแพ้ จึงร้องด่านางศรีมาลา จนเกิดการโต้เถียงกันขึ้น โดยเนื้อความได้กล่าวถึงสมุนไพรที่รักษาผิวหนัง ดังความว่า

ตำราข้าไม่ถึงชี้ฝั่งฝรั่ง

เข้ารูปแบบญานีสี่เสียดเจือ

ถึงจะเป็นปรวดปรอดอยู่ใน

หนองไหนไหลคั่นเป็นมันยับ

ที่เปียกพังน้ำฝนและดีเหลือ

เรียกเนื้อให้ติดติดกระชับ

ก็ดูดีสัรรอออกได้จนในดับ

ถ้ากระชับแล้วก็แน่นดั่งแผ่นดิน

(กรมศิลปากร, 2506, น. 904)

ตามตำราการแพทย์แผนไทยกล่าวถึงคุณสมบัติของลูกเบญจกานีนั้นว่า ลูกเบญจกานีมีรสฝาดจัด เป็นยาสมานแผล โดยนำลูกเบญจกานีมาฝนกับน้ำแล้วแต้มแผล ส่วนสี่เสียดก็ช่วยสมานแผลทำให้แผลแห้งเร็วและเรียกเนื้อให้กลับมาติดกระชับ สำหรับดีเกลือเป็นเครื่องยาสมุนไพรชนิดหนึ่ง ลักษณะเป็นผงละเอียด สีขาว มีรสขม ใช้เป็นยาถ่ายอาพิษออกจากเลือด (กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา, 2551, น. 507)

จากเนื้อความกล่าวถึงฝีปรวด (ฝีปลวด) ซึ่งเป็นชื่อโรคชนิดหนึ่ง ผู้เป็นฝีจะมีอาการบวมบูน กัดหนองข้างในทำให้ปวดและร้อนที่บริเวณหัวฝีนั้น (กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา, 2551, น. 821) การรักษาจะใช้สมุนไพรสดฝีหนองออกมา

3. อาการเกี่ยวกับดวงตา การบำบัดรักษาอาการเกี่ยวกับดวงตาด้วยสมุนไพร ซึ่งเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังตอนที่นางศรีมาลาใช้ให้บ่าว (อี่ม้าย) มาบอกแก่มารดาว่า ปวดแสบตาเนื่องจากผงเข้าตานางศรีมาลานั้นแนะนำวิธีบำบัดรักษาโดยให้รีบเอาน้ำขมิ้นไปหยอดตา ดังความว่า

อี่ม้ายออกไปใจคอย

ผงเข้าตานายเมื่อล้งหน้า

ยังปวดแสบเต็มทีเห็นยี่ตา

บุษบาว่ามึงเป็นแต่เล่นลิ้น

...

ชาติอี่มอญหน้าเป็นเห็นแก่กิน

น้ำขมิ้นไม่เอาไปให้หยอดตา

(กรมศิลปากร, 2506, น. 650)

เนื้อหาที่ปรากฏในวรรณคดีตอนนี้ แสดงให้เห็นภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ใช้รักษาโรคพื้นฐานเกี่ยวกับดวงตาด้วยวิธีการง่าย ๆ ดังเช่นการใช้ น้ำขมิ้น ซึ่งเป็นยาสมุนไพรมาใช้น้ำบำบัดอาการเคืองตาด้วย

2) การบำบัดรักษาโรคโดยการนวดยา (“นัตยา” เรียกกริยาโดยเป่าหรือสูดให้วัตถุที่เป็นผงอย่างยานัตถ์เข้าไปในจมูก เช่น นัตยานัตถ์ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 615) การนัตยา (นัตยานัตถ์) เป็นการรักษาความเจ็บป่วย ซึ่งนิยมกันอย่างกว้างขวางโดยใช้รักษาผู้ที่เป็นลม และรักษาโรคไข้หวัด ปรากฏข้อความมีการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายโดยการนัตยา ดังตอนที่นางวันทองไปเยี่ยมขุนช้างที่คุกเนื่องจากขุนช้างทูลฟ้องใส่ความพระไวย ทำร้ายร่างกาย แต่ขุนช้างแพ้ความ ต้องโทษประหารชีวิต เมื่อวันทองทราบข่าวก็เสียใจร้องไห้จนสลบ พวกบ่าวตกใจพากันนวดและนัตยา ดังความว่า

พวกบ่าวซ่อนอกตกตะลึง

อ้ออิงอัดแอเข้าแก้ไข

นวดเหยียบนัตยาทาน้ำดอกไม้อ

พอลมถอยค่อยได้สติพลัน

(กรมศิลปากร, 2506, น. 827)

3) การบำบัดรักษาโดยใช้เวทมนตร์ มีการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายโดยใช้เวทมนตร์ ดังตอนที่ นางลาวทองขณะอยู่กับนางทองประศรี มารดาขุนแผน นางลาวทองเจ็บเจียนตายมาหลายวัน นางทองประศรีได้หาหมอมารักษาอย่างไรก็ไม่หาย นางจึงได้บวงสรวงเช่นวักรักษาจนสุดฝีมือ ก่อนที่จะให้บ่าวไพร่ไปตามขุนแผนกลับมาดูอาการของลาวทอง ดังความว่า

จะกล่าวถึงลาวทองผ่องใสภา	อยู่กับมารดาของผัวชั่ววัย
ล้มไข้เจียนตายมาหลายวัน	มดหมอหากันมาวางยา
ไม่หายท่ายายก็ร้อนรน	บวงบนเช่นวักรเป็นหนักหนา

(กรมศิลปากร, 2506, น. 321)

การรักษาโรคโดยวิธีการใช้เวทมนตร์เป็นวิธีเก่าแก่ที่สุด นับเป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาแต่โบราณสืบสานและถ่ายทอดมาแต่บรรพชน ในวรรณคดีจะกล่าวถึงการใช้เวทมนตร์คาถาช่วยหญิงที่เจ็บป่วยมีอาการไข้โดยใช้เวทมนตร์เป่ากระหม่อมหรือทำน้ำสะเดาะให้กินซึ่งมีวิธีทำได้หลายอย่างคือ เอน้ำมาแช่ตะกวดลงคาถาหรือเอน้ำราดหัวแม่ตีน (เท้า) ของแม่ผัวแล้วรองเอาไว้ใช้ หรือต้มน้ำสาดขึ้นไปบนหลังคาแล้วรองเอาไว้ กลับสาดขึ้นไปอีกจนครบ 3 ครั้ง จึงเอน้ำที่รองไว้ครั้งสุดท้ายมาเสกด้วยพระพุทธรูปว่าถอยหลัง ในวรรณคดีบางตอนจะกล่าวถึงเวลาที่ผู้หญิงจะคลอดบุตร เราจะเห็นความเชื่อทางไสยศาสตร์ได้อีกอย่างหนึ่งคือ การใช้เวทมนตร์คาถาช่วยหญิงที่จะคลอดบุตรให้คลายความเจ็บปวดทรมานลง ผู้ใช้เวทมนตร์มักจะเป็นสามีของหญิงนั่นเอง บางครั้งก็ร้ายมนตร์ที่มีข้อความขบขันและหยาบคายดัง ๆ จนคนเจ็บท้องได้ยินแล้วหัวเราะออกมา (เสาวลักษณ์ อนันตสานต์, 2552, น. 232) แสดงให้เห็นการรักษาแบบพื้นบ้านที่คนในท้องถิ่นคุ้นเคย เพราะการแพทย์สมัยนั้นยังไม่เจริญพอต้องอาศัยกำลังใจจากหลาย ๆ ด้าน

4) การบำบัดรักษาโดยใช้การนวด จากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน พบว่ามี การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายโดยการนวดหลายช่วงตอน ดังตอนที่นางวันทอง ถูกประหารชีวิต ผู้คนที่มารอดูขณะที่เพชรฆาตเอาดาบฟันคอนางวันทองขาดกระเด็น ต่างก็กลัวถึงกับเป็นลม ขุนแผนกับจมื่นไวยก็เสียใจจนเป็นลม หมอหลวงช่วยนวดให้ จึงค่อยฟื้นคืนสติมาได้ ดังความว่า

พวกคนมาดูอยู่อัดแอ

บ้างล้มกลิ้งนั่งบ้างวิ่งหนี

บ้างก็เข้านวดพันคันคะยี่

แก้กันอึ้งมีเป็นหมู่ไป

(กรมศิลปากร, 2506, น. 878)

การนวดเป็นการจัดระเบียบร่างกายเพื่อให้ร่างกายรู้สึกผ่อนคลาย ช่วยบรรเทา อาการปวดเมื่อยกล้ามเนื้อต่าง ๆ กระตุ้นการไหลเวียนโลหิต กระตุ้นการทำงานของ เส้นเลือดและกล้ามเนื้อให้ดีขึ้น ในส่วนของการแพทย์แผนไทยนั้นมีส่วนช่วยในด้าน จิตเวช มุกดา ต้นชัย และ อภิชาติ ลิมตียะโยธิน (2552, น. 280-290) ให้คำอธิบาย เกี่ยวกับการนวดร่างกายที่สรุปได้ว่า การนวดเป็นศาสตร์และศิลป์ในการรักษา ความเจ็บป่วยของมนุษย์ที่เก่าแก่มากรวิธีหนึ่ง การนวดมีหลายประเภทและหลาย รูปแบบ แต่ไม่ว่าจะนวดโดยใช้รูปแบบใดสามารถส่งผลให้การรักษาโรคต่าง ๆ ได้ผลดี โดยไม่ต้องใช้ยา

7.2.2 การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย ทางใจที่ปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ส่วนใหญ่มักเป็นเรื่องของอารมณ์ และความรู้สึกในด้านความเศร้าโศก ผิดหวัง ไม่สมปรารถนาจนนำไปให้เกิด ความเจ็บป่วยทางกายตามมา วิธีการรักษาจึงมักเป็นพิธีทางไสยศาสตร์ กระบวนการ รักษาความเจ็บป่วยทางใจก็ไม่แตกต่างกับความเจ็บป่วยทางกาย กล่าวคือเริ่มที่

การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค หลังจากนั้นจึงทำการบำบัดรักษาฟื้นฟู และป้องกันการเจ็บป่วยตามลำดับ

1) การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน พบว่ามี การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของความเจ็บป่วยทางใจไว้ ดังตอนที่นางพิมพิลาโดย มีความทุกข์เนื่องจากคิดถึงพลายแก้ว จึงมีอาการนอนไม่หลับ กินไม่ได้ เมื่อเป็น หนักขึ้นก็ละเมอเพ้อพุดราวกับผีสิง ดังความว่า

รำลึกดีคืนทุกคืนคอย
นอนวันฝันเห็นให้เป็นไป

แต่ละห้อยหาหลับสนิทไม่
หลงไหลเพ้อพุดดังผีสิง

(กรมศิลปากร, 2506, น. 228)

การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่เกิดจากความเจ็บป่วยทางใจนี้ มักจะ วิเคราะห์ว่าเกิดจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ภูตผี และสิ่งที่ไม่มีตัวตนบันดาลให้เป็น จากนั้นจึง ทำการบำบัดรักษาควบคู่ไปกับการฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันการเจ็บป่วย

2) การบำบัดรักษา การฟื้นฟู และป้องกันความเจ็บป่วยทางใจ จากเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงการบำบัดรักษา การฟื้นฟู และป้องกันความเจ็บป่วยทางใจไว้ ดังตอนที่นางทองประศรีได้สั่งบ่าวไพร่รีบไปหาขุนแผน แจ้งให้ทราบอาการป่วย ของนางลาวทอง ซึ่งขุนแผนได้นั่งดูฤกษ์ยามแล้วก็รู้ว่า นางลาวทองป่วยเพราะเป็นไข้ใจ ที่ต้องอยู่ห่างขุนแผน โรคนี้รักษาโดยขุนแผนคอยเอาใจประคองให้กินยาให้หายไข้ ดังความว่า

เจ็บไข้ผู้มีได้อยู่เห็นหน้า
จะหมอมัวเพราะผัวนี้อยู่ไกล

ถึงสิบหมोजะรักษาหาเหมือนไม่
โรคภัยจึงได้กลุ่มมูร้อน

(กรมศิลปากร, 2506, น. 321)

ในการบำบัดรักษา การฟื้นฟูและป้องกันความเจ็บป่วยทางใจนั้น วิธีการรักษามักเป็นความเชื่อทางไสยศาสตร์ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ให้คำอธิบายว่า “ไสย” หมายถึง ลัทธิอันเนื่องด้วยเวทมนตร์คาถา ซึ่งเชื่อว่าได้มาจากพราหมณ์ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 1276) ไสยเวท ไสยศาสตร์ ตำราทางไสยวิชาทางไสย นอกจากนี้ยังมีคำที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ “เวทมนตร์” หมายถึง ถ้อยคำศักดิ์สิทธิ์ที่บริกรรมเพื่อให้สำเร็จความประสงค์ เช่น โบราณใช้เวทมนตร์ในการรักษาโรค (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 1129) ส่วนคำ “คาถาอาคม” หมายถึง คำเสกที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 255)

เรื่องขุนช้างขุนแผน กวีจะแทรกไสยศาสตร์ไว้ในวรรณคดีอยู่มาก ไสยศาสตร์มีหลายประเภท เช่น เวทมนตร์คาถา ภูตผีปีศาจ เครื่องรางของขลัง ในบทความนี้จะกล่าวถึงเวทมนตร์คาถาซึ่งเชื่อว่าเป็นมนตร์ศักดิ์สิทธิ์ที่จะนำมาซึ่งความสำเร็จปราศจากทุกข์ยากลำบากและอันตรายทั้งปวง เวทมนตร์คาถาที่ปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผนมีหลายอย่าง โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับการพึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็นก็เพื่อให้สิ่งมีอำนาจเมตตาต่อตนเองหรือญาติมิตรที่กำลังเจ็บป่วย ด้วยเชื่อว่าสามารถบันดาลให้เป็นไปหรือสำเร็จได้ดังปรารถนา ดังวรรณคดีบางตอนที่กล่าวถึง “การอยู่ไฟ” เป็นวิธีการรักษาตัวของหญิงที่คลอดลูกก็อาศัยความเชื่อทางไสยศาสตร์ไว้ก่อน หรือตอนที่นางศรีมาลา (ภรรยาพระไวย) จะคลอดลูก นางทองประศรีผู้เป็นย่าก็ให้บ่าวไพร่เตรียมฟืน ก่อไฟต้มน้ำร้อน ชมิ้น ส้มมะขาม แล้วพระไวยก็เสกน้ำให้นางศรีมาลากิน ดังความว่า

พระไวยเสกน้ำให้เมียกิน
เดชะพระเวทวิเศษดี

แล้วเอารินรดใส่เกศี
ลูกที่ในครรภ์ก็คลอดมา

(กรมศิลปากร, 2506, น. 1048)

นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาตัวที่แตกต่างไปจากสมัยนี้ เช่น การดัดพิษไฟ วงด้ายสายสิญจน์ การประพรมน้ำมันตรีที่เตาไฟ การประคบตัว ซึ่งยังหลงเหลือจนถึงปัจจุบัน

7.3 การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันการเจ็บป่วย

ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย มักปรากฏในรูปแบบของพิธีกรรมต่าง ๆ ดังเช่น การสะเดาะเคราะห์ การทำขวัญ การทำบุญตักบาตร ดังตอนที่นางพิมพิลาไลยมีความทุกข์ใจรอคอยพลายแก้ว (ขุนแผน) ที่ไปรบกับพวกเชียงใหม่ แต่ข่าวคราวกลับเงียบหายไป นางศรีประจันมารดา ได้ไปหาขจรวิทย์ ซึ่งก็ให้นางพิมพิลาไลยเปลี่ยนชื่อใหม่ว่า วันทอง เมื่อนางศรีประจัน กลับมาบ้านแล้วก็ทำพิธีเปลี่ยนชื่อ และทำพิธีเรียกขวัญ นับตั้งแต่วันนั้นนางพิมก็หายไข้หายโรคกลับมากิน นอนหลับเป็นปกติ ดังความว่า

จะทำขวัญเจ้าพิมพิลาไลย

ข่าวของจัดไว้ก็ใส่ลง

...

แล้วก็ตักข้าวปลาเข้ามาฟาด

โรคภัยหายขาดบาดหนามเสี้ยน

เอาด้ายดำผูกมือหรือดัดเทียน

เปลี่ยนพิมพ์ผลัดชื่อวันทองพลัน

อยู่มาข้าวปลาก็กินได้

หลับไหลไม่เพื่อละเมอฝัน

คลายคลี่มีเนื้อขึ้นทุกวัน

ศรีประจันค่อยสำราญบานใจ

(กรมศิลปากร, 2506, น. 230-231)

การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่เป็นภูมิปัญญาไทยได้ปรับเปลี่ยนวิธีการสะเดาะเคราะห์ให้อยู่ในรูปของการทำบุญในพุทธศาสนา เช่น การทำบุญตักบาตร ถวายสังฆทาน และการรักษาโดยใช้สมุนไพร การนวด ทั้งมีการบูชาครู เป่ามนต์ไล่กศาตาก่อนฝนยาหรือทายาให้ผู้ป่วยเพื่อสร้างความอบอุ่นทางจิตใจ

ให้แก่ผู้ป่วย เหล่านี้เป็นภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่บรรพบุรุษถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

7.4 การผดุงครรภ์

การผดุงครรภ์ คือ การดูแลมารดาและทารกตั้งแต่ผู้หญิงเริ่มตั้งครรภ์จนถึงคลอด เพื่อแนะนำ แก้ไขป้องกันอาการต่าง ๆ ของผู้เริ่มตั้งครรภ์ซึ่งจะมีการเปลี่ยนแปลงในร่างกายเกิดขึ้น ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้กล่าวถึงภูมิปัญญาไทยเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ ทั้งนี้ในสมัยก่อนจะมีหญิงที่มีอาชีพทำคลอดตามแผนโบราณที่เรียก “หมอดำแย” ช่วยในการทำคลอด โดยกล่าวถึงผู้เริ่มมีครรภ์จะผันแปรต่าง ๆ หญิงมีครรภ์จะมีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายและจิตใจหรือมีอาการดังนี้

7.4.1 อาการแพ้ท้อง ตอนนางเทพทอง (มารดาขุนช้าง) มีอาการแพ้ท้องอยากกินของแปลก ๆ ทั้งปลาไหล ไก่ กบ เต่าฝา (เต่าหับ; รูปร่างคล้ายเต่านา) แะ บั้ง อึ่งนา ดังความว่า

จะกล่าวถึงนางเทพทอง
ลูกนั่งอึดอัดัดไปมา

ท้องนั้นโตใหญ่ขึ้นค้ำหน้า
ให้อยากเหล่าเนื้อปลาตัวสั้นร้ว

...

ปลาไหลไก่กบทั้งเต่าฝา
หยิบคำใด ๆ ไม่เข้าไป

แะบั้งอึ่งนาไม่พอได้
ประเดี๋ยวเหล้าสั้นไหไม่ซื้อทัน

(กรมศิลปากร, 2506, น. 5)

การดูแลของหญิงในระยะตั้งครรภ์ที่โบราณปฏิบัติสืบทอดกันมาเพื่อให้คลอดง่าย คือ ทำงานตามปกติแต่ห้ามทำงานหนักจนเกินกำลัง ไม่นอนหงายจะทำให้ครรภ์อึดอัดไม่สบาย ดูแลอาหารการกินทั้งที่ควรกินและที่ควรหลีกเลี่ยง ไม่ควรกินอาหารรสเผ็ดจัด หญิงมีครรภ์ต้องฝากครรภ์กับหมอดำแยเพื่อตรวจสอบสุขภาพแม่และเด็ก

คุณลักษณะอาการตื่น การหันหัวหันเท้า และลักษณะการเต้นของหัวใจ การฝากครรภ์ มีประโยชน์อย่างมากในด้านการป้องกันหญิงตั้งครรภ์และทารกไม่ให้มีอันตราย

7.4.2 การคลอด เมื่อหญิงตั้งครรภ์มีอาการที่แสดงว่าเข้าสู่ระยะของการคลอดแล้วคือ มีอาการเจ็บครรภ์จริง มดลูกมีอาการหดตัว การดูแลหญิงมีครรภ์ ในระยะนี้จนถึงการคลอด ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนบรรยายไว้ค่อนข้างชัดเจน ดังตอนที่นางศรีประจัน (มารดาของนางพิมพิลาไลย) คลอดบุตรงามโสภาค ดังความว่า

ศรีประจันเจ็บท้องร้องไห้อึงไฉ่

เข้าล้อมซ้อมซ่มอยู่พัลวัน

นอนหงายตะกายร้องวาวา

อาบน้ำแล้วซ้ำทาขมิ้น

แม่נםซ้ำไทให้เลี้ยงดู

หมอดำแยเข้าโขยงแล้วข่มมา

ถึงยามนั้นฤกษ์ปลอดคลอดแล้วหา

เป็นหญิงโสภาน่าเอ็นดู

เอานมให้กินแล้วใส่อุ

กินอยู่เป็นสุขทุกเวลา

(กรมศิลปากร, 2506, น. 8)

ความตอนนี กล่าวถึงหมอดำแยเป็นผู้ทำคลอดด้วยวิธีการแพทย์แผนไทย หมอดำแยจะใช้สมุนไพรอาบน้ำพอกขมิ้นชันทาตัวเด็ก เชื่อว่าบำรุงผิวพรรณให้สดใส แล้วให้ทารกดูนมมารดา

7.4.3 ตอนเกิด ตอนกำเนิดพลายเพชร (ลูกนางศรีมาลา กับพระไวย) ก็กล่าวถึงการเสกน้ำสะเดาะ จัดเตรียมฟืน ต้มน้ำร้อน เตรียมสมุนไพร ขมิ้น ส้มมะขาม และเตรียมน้ำสะเดาะให้ดื่ม ดังความว่า

ขมิ้นส้มมะขามน้ำมันดิบ

ออไวไปไหนไม่เห็นมา

สุหยิบมาตำขยำหา

อย่าซ้ำเสกน้ำสะเดาะที่

(กรมศิลปากร, 2506, น. 1048)

จากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนบรรยายว่าทุกคนในบ้านจะร่วมมือกันช่วยเหลือหญิงที่จะคลอด คือช่วยหาอุปกรณ์ที่จำเป็น เช่น ต้มน้ำ หาฟืน เตรียมสมุนไพร ฯลฯ และมีเวลาการใช้เวทมนตร์คาถาช่วยหญิงที่จะคลอดบุตรให้คลายความเจ็บปวดทรมานลง อาจใช้เวทมนตร์เป่ากระหม่อมหรือทำน้ำสะเดาะให้ดีขึ้นส่วนใหญ่ก็เป็นความเชื่อโชคลางที่ต้องการให้กำลังใจแก่หญิงที่คลอดบุตร วิธีปฏิบัติในการทำก่อนคลอดดังกล่าวนี้ก็เพื่อให้หญิงที่รอคลอดสบายใจ ลดความวิตกกังวล อาจช่วยบรรเทาความเจ็บปวดได้บ้าง การทำน้ำสะเดาะประพรมตัวและให้ดื่ม มีการท่องเที่ยวคาถาเป็นการให้กำลังใจทำให้การคลอดง่ายเป็นไปอย่างปกติ

7.4.4 การฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอดและการบริหารทารก ในเรื่องขุนช้างขุนแผน ปรากฏดังตอนที่นางทองประศรีคลอดบุตรชายคือพลายแก้ว (ขุนแผน) ดังความว่า

ทาขมิ้นแล้วใส่กระดังงอน

ใส่เบาะให้นอนเอาผ้าห่ม

ปูยาตายายสบายชม

เรือนผมน่ารักดังผักบัว

(กรมศิลปากร, 2506, น. 8)

ความตอนนี้นักกล่าวถึงการนำทารกอาบน้ำ ทาขมิ้น แล้วจะทำพิธีร้อนกระดัง ซึ่งเป็นพิธีรับขวัญเด็กอ่อนอย่างหนึ่ง ส่วนการดูแลสุขภาพระยะหลังคลอดนั้นจะใช้การอยู่ไฟเพื่อให้ร่างกายกลับคืนเข้าสู่สภาวะปกติและสมานแผลที่เกิดจากการคลอดบุตร และมีการใช้สมุนไพรไปด้วย ทั้งให้รับประทาน การประคบสมุนไพร การนวดหลังคลอด การงดบริโภคอาหารแสลง การบำรุงร่างกายด้วยสมุนไพร เป็นต้น ทั้งนี้วิธีการรักษาตัวในสมัยโบราณของหญิงที่คลอดลูกที่เรียกว่า “การอยู่ไฟ” เป็นการขับไล่เชื้อโรคและเลือดร้ายที่ยังค้างคั่งอยู่ในตัวออกมาด้วยความร้อน ในวรรณคดีไม่ได้บรรยายรายละเอียดไว้มากนัก แต่จะกล่าวถึงการอยู่ไฟหลังคลอดทุกครั้ง แม้จะกล่าวสั้น ๆ ก็ตาม เช่น “แม่เข้านอนไฟให้ร้อนทั่ว เดือนหนึ่งออกไปไม่หมองมัว” (กรมศิลปากร, 2506, น. 8)

หรือ “แล้วทอดเตาเข้าไฟไม่ใช้เจ็บ ครั้นจะเก็บความเก๋ยาวหนักหนา” (กรมศิลปากร, 2506, น. 510) เพราะการอยู่ไฟในสมัยโบราณเป็นเรื่องต้องได้รับการรักษาอย่างระมัดระวัง ก็น่าจะเห็นว่าไม่จำเป็นต้องพรรณนาไว้อย่างละเอียดเพราะรู้กันทั่วไป

ผลการศึกษาโดยสรุป พบว่า วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้บันทึกภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยตามความรู้ ความคิดของผู้คนในสมัยนั้น และภูมิปัญญาที่บันทึกไว้นั้นได้กล่าวถึงขั้นตอนการรักษาพยาบาล ความเจ็บป่วยโดยวิเคราะห์หาสาเหตุฐานสาเหตุโรคที่เจ็บป่วย การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายและทางใจ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย นอกจากนี้ยังได้บันทึกเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ไว้ทั้งในเรื่องการตั้งครรภ์ การแพ้ท้อง การคลอดบุตร การฟื้นฟูสุขภาพของมารดาหลังคลอด และการบริหารทารกแรกคลอด ภูมิปัญญาที่พบมากคือการใช้ยาสมุนไพรในการรักษาอาการเจ็บป่วย เนื่องจากการแพทย์ในสมัยโบราณยังไม่เจริญพอ จึงต้องอาศัยการแพทย์แผนไทย การใช้สมุนไพร ความเชื่อเกี่ยวกับเวทมนตร์ที่เป็นวิถีชีวิตของคนในสังคมแสดงออกมาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวเพื่อเป็นกำลังใจให้ตนเองและบุคคลรอบข้าง หรือเพื่อให้เกิดความสุขความเจริญโดยการบนบานศาลกล่าวให้เทวดารักษาหรือขับไล่ภูตผีอันเป็นต้นเหตุของความทุกข์ให้หมดไป อย่างไรก็ตาม ผลจากการศึกษาในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน แม้ไม่ได้กล่าวถึงการบำบัดรักษาโรคภัยไข้เจ็บไว้อย่างละเอียด แต่ผลสรุปก็สะท้อนให้เห็นความเชื่อมั่นและศรัทธาต่อภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยว่าสามารถรับใช้สังคมไทยได้จริง

8. อภิปรายผล

จากการศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน มีประเด็นที่ควรอภิปรายดังนี้

8.1 โรคที่ปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ปรากฏโรคที่พบมาก ได้แก่ โรคกระษัยกล่อน (อ้างแล้ว : ข้อ 7.1.1) โรคไข้ต่าง ๆ (ข้อ 7.1.3) โรคสันนิบาต (ข้อ 7.1.2) ซึ่งพิษของไข้มีอาการหนาวสั่นและเพ้อ โรคอ่อนเพลีย (ข้อ 7.1.3) คล้ายจับไข้ เนื่องจากความทุกข์ใจ โรคลมต่าง ๆ (ข้อ 7.2.2) อาทิ โรคลมบาทยักษ (ลมบาททะยัก, เกิดจากไข้บันดาลเพื่อพิษเสี้ยนหนามติดบาดแผล) โรคลมบาทตะจิต (มีอาการวิงเวียน หงุดหงิด ฟุ้งซ่าน) โรคไข้ทับระดู บาดแผลฟกช้ำ บาดแผลสด (ข้อ 7.2.1) อาการเกี่ยวกับผื่นหนอง (ข้อ 7.2.1) และโรคเกี่ยวกับดวงตา (ข้อ 7.2.1) ซึ่งในความเป็นจริง อาจมีโรคอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นในวรรณคดีเรื่องนี้ แต่อาจไม่ได้กล่าวรายละเอียดไว้อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาทำให้เราทราบว่าในสมัยก่อนนั้น การรักษาอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ นั้นมีสาเหตุมาจากอะไร ควรรักษาอย่างไร ควรใช้พืชสมุนไพรชนิดใดบ้าง ชื่อโรคบางอย่างอาจฟังดูแปลก ๆ แต่ก็น่าสนใจไม่น้อย เช่น โรคกษัย ตามการแพทย์แผนโบราณถือว่าเป็นโรคของความเสื่อมโทรมของร่างกาย โดยไม่ได้เกิดจากเชื้อโรค ผู้ป่วยมีกายชubbผอม ไม่มีเรี่ยวแรง ผิวดำช้ำ เหงื่อเย็น กินไม่ได้ นอนไม่หลับ เชื่อว่าร่างกายของคนเราเกิดจากธาตุทั้ง 4 มารวมกัน มีธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ และธาตุทั้ง 4 ได้เสื่อม จึงทำให้ร่างกายอ่อนแอทรุดโทรมลง ทำงานไม่ได้ตามปกติ ซึ่งตามการแพทย์แผนปัจจุบันกล่าวถึงกษัยว่าเป็นโรคแห่งความเสื่อมของทุกอวัยวะ มีชื่อเฉพาะตามตำแหน่งและอาการที่เกิด นอกจากนี้จากการศึกษายังทำให้ทราบถึงวิวัฒนาการทางการแพทย์ที่สามารถบำบัดรักษาและป้องกันการเกิดโรคจากอดีตจนถึงปัจจุบันว่า มีโรคบางชนิดที่สร้างความเจ็บป่วยให้กับมนุษย์น้อยลง เช่น โรคสันนิบาต โรคไข้ทับระดู ดังตอนที่นางวันทองป่วยหนักมีหมอบางคนมาวิเคราะห์ว่า “บ้างว่าไข้เพื่อเลือดระดูทำ” (กรมศิลปากร, 2506, น. 228) และบางโรคก็ยังคงอยู่ แต่ถูกเรียกในชื่ออื่น อาทิ ไข้ป่า (มาลาเรีย ไข้จับสั่น ไข้ป่า) หรือจะทำให้ทราบวิธีการป้องกันการเกิดโรคก่อนที่จะเจ็บป่วย เป็นต้น ในขณะที่บางโรค ได้แก่ ไข้หวัด เป็นลม หรือบาดแผลสด ซึ่งเป็นโรคสามัญที่เกิดขึ้นได้กับมนุษย์ทุกเพศทุกวัย

วรรณคดีก็ได้บันทึกวิธีการรักษาซึ่งอาจนำมาเป็นทางเลือกในการใช้ชีวิตใกล้ชิดธรรมชาติ และไม่ต้องรับสารเคมีเข้าสู่ร่างกายจนเกินสมควร เช่น การใช้ไฟลรักษาแผล และการใช้น้ำลอยดอกไม้นี้เช็ดบริเวณหน้าผู้ป่วยที่เป็นลมเพิ่มความสดชื่น ดังปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาวรรณคดีดังกล่าว ย่อมแสดงให้เห็นว่า การแพทย์โบราณของไทยมีวิธีการรักษาได้หลายโรค มีทั้งวิธีใช้กิน ใช้ทา ใช้ดม ใช้νωด ชโลมตัว และในบางครั้งก็มีการใช้คาถาอาคมบ้าง เพื่อเป็นกำลังใจควบคู่กับการใช้ยาแต่ละขนานตัวของยาต่าง ๆ จะใช้สมุนไพรเป็นหลัก ประเทศไทยมีสมุนไพรที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณค่า จากตำรายาการแพทย์แผนไทยจะพบสายพันธุ์สมุนไพรหลากหลายตระกูล ทั้งการผลิตยาแผนปัจจุบันล้วนแต่ได้รับข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับสมุนไพร จึงควรส่งเสริมฟื้นฟูและพัฒนาทางการแพทย์แผนไทยอย่างต่อเนื่องเพื่อให้เกิดความยั่งยืนอยู่ต่อไป

8.2 การนวดสามารถบำบัดอาการของโรคได้หลายชนิด ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ปรากฏวิธีบำบัดรักษาความเจ็บป่วยด้วยการนวดอยู่หลายตอน เนื่องจากการนวดไทยมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์แสดงถึงความเชื่อถือและความนิยมมาช้านาน ซึ่งมีการบันทึกอยู่ในประวัติศาสตร์ ตำรา หรือวรรณคดี รวมถึงตำราแพทย์และมีรายงานถึงประสิทธิภาพในการรักษาโรคต่าง ๆ มานับศตวรรษ การนวดเป็นศาสตร์แห่งภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ใช้บำบัดรักษาความเจ็บป่วยแบบไทยอย่างแท้จริงและได้รับความเชื่อถือสืบเนื่องมาทุกยุคทุกสมัย ไม่ว่าจะเป็นความเจ็บป่วยทางกายหรือความเจ็บป่วยทางใจ แม้ความเจ็บป่วยเล็กน้อยหรือรุนแรง การนวดจะมีส่วนร่วมหรือเป็นหลักในการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยได้เกือบทุกโรค มุกดา ต้นชัย และ อภิชาติ ลิ้มติยะโยธิน (2552, น. 282-308) ให้คำอธิบายที่สรุปได้ว่า การนวดสามารถบำบัดรักษาโรคต่าง ๆ ได้มากมาย เช่น โรคความดันโลหิตสูง โรคความเครียด โรคหอบหืด รักษาโรคปวดได้

ทั้งแบบเรื้อรังและเฉียบพลัน การนวดทำให้นอนหลับได้ดีขึ้น กระตุ้นการเคลื่อนไหวของกระเพาะอาหารและลำไส้ ทำให้การย่อยอาหารและการขับถ่ายของเสียดีขึ้น ลดอาการท้องผูกและกระตุ้นความอยากรับประทานอาหาร เป็นต้น มุกดา ตันชัย และ อภิชาติ ลิมติยะโยธิน (2552, น. 283) กล่าวว่า ในปัจจุบันการนวดไทยยังมีการสอนอยู่ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามโดยอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของสมาคมโรงเรียนแพทย์แผนโบราณแห่งประเทศไทย นอกจากนี้ยังมีการสอนอยู่ตามวัดบางแห่งอีกประปรายในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล ธนอมศรี อินทนนท์ และ ดารณี อ่อนชมจันทร์ (2550, น. 177) ได้กล่าวถึงประโยชน์และคุณค่าภูมิปัญญาของหมอนวดแบบพื้นบ้าน หรือที่หมอนวดภาษาท้องถิ่นในภาคใต้เรียกว่า “หมอบีบ” ว่ามีลักษณะเด่นที่เป็นการรักษาทั้งร่างกายและจิตใจ เครื่องมือในการรักษาที่ดีที่สุดของหมอนวดพื้นบ้าน คือ มือ และจิตใจ และท่าที่ของผู้รักษาต่อผู้ป่วยและอาการเจ็บป่วยนั้น บรรยาการในการรักษาเป็นกันเอง คั่นเคยในวัฒนธรรมประเพณีเดียวกัน ไม่มีพิธีรีตอง ไม่มีกฎระเบียบที่ค่าใช้จ่ายไม่ตายตัวแปรเปลี่ยนไปตามความสัมพันธ์ของหมอกับผู้ป่วย การพูดคุยในเรื่องชีวิตประจำวันที่คั่นเคย ทำให้ผ่อนคลายไม่ตึงเครียด ผู้ป่วยสามารถระบายความรู้สึกและแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกันได้ เชื่อมความสัมพันธ์ของชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัย ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นับเป็นคุณค่าของภูมิปัญญาที่ควรสืบทอดสู่รุ่นลูกหลานให้ยังคงดำรงอยู่ในวิถีชีวิตสืบสานวัฒนธรรมต่อไป

8.3 บทบาทของภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย จะกล่าวเฉพาะที่สำคัญ คือ

8.3.1 ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน มีบทบาทในการรักษาอาการเจ็บป่วยแบบพื้นบ้าน ตามความคิด ความเชื่อและประสบการณ์หลายชั่วอายุคน เพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ และ กฤตธัช โชติชนะเดชา (2550, น. 2) กล่าวว่ามีความหลากหลายในแต่ละท้องถิ่นตามลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม มีรูปแบบและวิธีการรักษาไม่ยุ่งยากซับซ้อน มีการสืบทอดกันหลากหลายวิธี

อาทิ การถ่ายทอดกันภายในครอบครัว เป็นการดูแลสุขภาพการรักษาโรคเฉพาะในกลุ่มชนโดยที่ยังไม่มีมาตรฐานเป็นที่แน่นอน มักเน้นความเชื่อหรือประสบการณ์เฉพาะท้องถิ่น สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน เป็นภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม เน้นทั้งกาย จิตใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม จึงมีความสำคัญและจำเป็นต้องส่งเสริมและอนุรักษ์ไว้ สอดคล้องกับเพ็ญภา ททรัพย์เจริญ (2546, น. 1) ที่ได้แสดงแนวคิดว่าการส่งเสริมและอนุรักษ์ภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทยมีความจำเป็นและมีความสำคัญมาก โดยได้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด

8.3.2 การแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นลักษณะของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน จึงทำให้เกิดการพึ่งตนเองในชุมชน แต่ปัจจุบันการแพทย์แผนตะวันตกเริ่มเข้ามามีบทบาท ตลอดจนเทคโนโลยีเข้ามามีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของคนในสังคมมากขึ้น ทำให้การแพทย์แผนไทยได้รับความนิยมลดน้อยลงไปบ้าง ดังเช่น การเกิดของทารก สมัยก่อนต้องอาศัยหมอตำแยทำคลอด ปัจจุบันเราอาศัยความสะดวก โดยคลอดลูกอยู่ในโรงพยาบาลและหมอหรือพยาบาลเป็นผู้ทำคลอดให้ ทั้งตัดสายสะดือไปพร้อมเลย เจลิมพล เกิดมณี และคณะ (2551, น. 292) แสดงความเห็นถึงความสะดวกสบายว่าความเจริญเติบโตของวัตถุนิยมทำให้คนในสังคมยอมรับการแพทย์แผนปัจจุบัน และการแพทย์แผนไทยจะเปลี่ยนแปลงไป ถ้าคนไทยละเลยหลงลืมไม่ตระหนักในภูมิปัญญาของไทยก็อาจสูญหายไปตามกาลเวลา

8.3.3 วิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปของผู้คนในสังคมไทย ทำให้ผู้ป่วยหันไปรักษาแบบการแพทย์แผนปัจจุบัน ดังที่ กัลยา เนตรายน (2551, น. 96) ได้แสดงความคิดเห็นว่าเมื่อเจ็บป่วยก็ไปซื้อยาหนึ่งเข็มก็สามารถขจัดโรคร้ายไข้เจ็บให้หายเป็นปกติทั้งได้ผู้คนจึงพากันหลงลืมวิธีการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยแบบดั้งเดิม ทั้งที่ในความเป็นจริงโรคบางโรคแพทย์แผนปัจจุบันก็ไม่ได้มีตัวยาโดยตรงในการขจัดโรค เช่น โรคหวัด หากผู้ป่วยเป็นไข้หวัด แพทย์แผนปัจจุบันจะให้รับประทานยาแก้ไอ ยาแก้ปวด

ยาลดน้ำมูก และยาแก้ไอ ซึ่งตัวยาแต่ละชนิดจะร่วมกันบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วย ไม่ต่างจากการรักษาโดยแพทย์แผนไทย ดังเช่นเมื่อมีผู้ป่วยเป็นไข้ ไอ เจ็บคอ แพทย์แผนโบราณจะให้ยาแก้ไข้ (อัญชลี จูฑะพุทธิ, 2552, น. 67) ที่มีตัวยาสำคัญ ได้แก่ สะเดา หนุ่ยนาง หนุ่ยแพรง บอระเพ็ด ชิงช้าชาลี ลูกใต้ใบ ฟ้าทะลายโจร รากคนทา รากมะเดื่อชุมพร รากชิงชี รากท้าวยายม่อม จันทน์เทศ จันทน์แดง ใบพิมเสน โกฐก้านพร้าว โกฐสอ โกฐจุฬาลัมพา รากปลาไหลเผือก ลูกกระดอม หนุ่ยตีนนก พญามือเหล็ก ต้นเหมือดคน รากไคร้เครือ กรุงเขมา เมล็ดในผักเพกา ขี้กาทั้งสอง

ส่วนยาแก้ไอ มีตัวยาสำคัญ ได้แก่ มะแว้ง ชะเอมเทศ สมอเทศ มะขามป้อม ส้มป่อย ใบสวาด มะนาว มะเขือขื่น กฤษณา รากส้มกุ้ง มะขามเปียก

สำหรับยาบรรเทาอาการเจ็บคอ มีตัวยาสำคัญ ได้แก่ ฟ้าทะลายโจร มะขามป้อม ชะเอมเทศ สมอเทศ ลูกเบญจกานี ผักคราด หนุ่ยดอกขาว น้ำประสานทอง สะตุ พิมเสน

นอกจากนี้ ศิริพงษ์ แพทยานนท์ (2551, น. 174) ยังได้ให้คำอธิบายว่า การรักษาไข้หวัดตามคัมภีร์ตักศิลา ใช้วิธีรักษาตามอาการ ให้ยาลดไข้ ให้คนไข้ นอนพักผ่อนมาก ๆ และให้ความอบอุ่นแก่ร่างกายอย่างเพียงพอ อาทิ ใส่เสื้อหนา ๆ ใช้ผ้าคลุมอก อย่าอาบน้ำหรืออาบน้ำเย็นในขณะที่มีไข้ กินอาหารอ่อน ๆ ที่ย่อยง่าย และอยู่ในที่มีอากาศถ่ายเทได้สะดวก

ปัจจุบันนี้มีโรงพยาบาลจำนวนหลายแห่ง ที่ให้บริการการแพทย์แผนไทย ดังเช่น โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ จังหวัดปราจีนบุรี โรงพยาบาลพระปกเกล้า จังหวัดจันทบุรี โรงพยาบาลบางกระพุ่ม อำเภอบางกระพุ่ม จังหวัดพิษณุโลก เป็นต้น (คนองยุทธ กาญจนกุล และ ศุภลักษณ์ พักคำ, 2550, น. 108-109) ซึ่งจากข้อความดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้าน (ดังปรากฏในข้อ 7.2) เป็นวิธีที่สามารถบำบัดรักษาผู้ป่วยให้หายจากความเจ็บป่วยได้อย่างปลอดภัย ดังนั้น

จึงควรพัฒนาการแพทย์แผนไทยหรือการแพทย์แผนโบราณให้กลับมามีบทบาทและเป็นที่ยอมรับ ให้สังคมไทยตระหนักในคุณค่าของภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ทั้งเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อคนไทย สามารถพึ่งพาตนเองในรูปแบบของเศรษฐกิจแบบพอเพียงและพึ่งตนเองได้

8.3.4 การบำบัดโรคต่าง ๆ อาทิ โรคลมซึ่งมีหลายชนิด วุฒิ วุฒิธรรมเวช และ นิยม แก้วแสงเรือง (2551, น. 7-10) กล่าวไว้พอสรุปได้ว่า การรักษาโรคลมให้พิจารณาว่าลมนั้นบังเกิด ณ ที่ใด เกิดเพื่อเส้น เนื้อ โลหิต กระดูก ผิวหนัง หัวใจ แล้วจึงพิจารณายาให้ควรโรค ถ้าลมเกิดในเส้น ขอบนวดและยาประคบ กินยารักษาโรคลม ถ้าลมเกิดแต่โลหิต ให้ปล่อยหมอน้อย (ปลิง) กอกศีระะ กินยารักษาทางโลหิต ถ้าลมเกิดในผิวหนัง ให้ทายาและกอกลม กินยารักษาทางลมและรักษาผิวหนังให้สมบูรณ์ จึงหาย จะเห็นได้ว่าการบำบัดรักษาโรคลมโดยแพทย์แผนไทยมีอยู่หลายขนาน เพื่อรองรับสาเหตุของโรคว่าเกิดจากอะไร และมีชื่อเรียกโรคนั้น ๆ เช่น ลมมหาสดมภ์ ลมอินทรรณู ลมบาดทะยิต เป็นต้น แล้วจึงจัดยาตามอาการของโรค โดยในตำรากล่าวถึงยาและการบำบัด รักษาโรคลมแต่ละชนิดไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน แม้จากผลการศึกษาจะไม่พบว่าในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงการบำบัดรักษาโรคภัยไข้เจ็บไว้อย่างละเอียด แต่ผลสรุปก็สะท้อนให้เห็นความเชื่อมั่นและศรัทธาต่อภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยว่า สามารถรับใช้สังคมไทยได้จริงก่อนที่การแพทย์แบบตะวันตกจะมีอิทธิพลเข้ามาเปลี่ยนแปลงความเชื่อถือและศรัทธาให้ลดน้อยลงไป

กล่าววิเคราะห์ตามประเด็นต่าง ๆ มีข้อสรุป/อภิปรายเพิ่มเติมได้ดังนี้

การวิเคราะห์สมมุติฐานของโรคนั้น หมอที่จะเป็นผู้รู้ผู้ชำนาญในการรักษาโรคได้นั้น จะต้องรู้จักที่ตั้ง ที่แรกเกิดของโรค รู้จักชื่อโรค รู้จักยารักษาโรค และรู้ว่ายายาใดควรรักษาโรคใด

การวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคโดยวิธีทางการแพทย์แผนไทยจะกระทำได้ด้วยวิธีการต่าง ๆ อาทิ การซักประวัติของผู้ป่วยเกี่ยวกับข้อมูลส่วนตัวและพฤติกรรม

อาจเป็นมูลเหตุแห่งโรค การตรวจอาการ สามารถบ่งบอกถึงความผิดปกติของร่างกายได้ชัดเจน ดังนั้นการตรวจรักษา วิธีการซักประวัติผู้ป่วย เป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่จะช่วยแพทย์ได้ข้อมูลมาประกอบการวินิจฉัยโรค เพื่อพิจารณาตามหลักสมุฏฐานต่าง ๆ ให้ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับสาเหตุของโรค รวมทั้งวิธีการบำบัดรักษาที่จำเป็น (เพ็ญภา ททรัพย์เจริญ, 2544, น. 55-79)

ส่วนการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายและทางใจนั้น ด้วยเหตุที่การแพทย์แผนไทยเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนไทยมานาน การป้องกันบำบัดโรคของสังคมไทยแต่โบราณนั้น เกิดจากการผสมผสานระหว่างการรักษาที่พื้นบ้าน มีรูปแบบการปฏิบัติรักษาด้วยเวทมนตร์คาถา สิ่งศักดิ์สิทธิ์และสมุนไพร ซึ่งมีปรากฏในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับโรงเรียนแพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนฯ จึงต้องพิจารณาปัจจัยที่เกี่ยวข้องควบคู่ไปกับการรักษาโรคในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งการรักษาและการป้องกันโรคทางร่างกายและทางจิตใจควบคู่กันไป

ในการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย เป็นกระบวนการที่สร้างความมั่นคงและความอบอุ่นทางจิตใจให้แก่ผู้ป่วย ทั้งความเจ็บป่วยทางกายและทางใจ การฟื้นฟูและการป้องกันจึงมักปรากฏในรูปแบบพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีวิธีการบำบัดหลายขั้นตอนตามวิธีการรักษาที่สอดคล้องกับความเชื่อและวิถีชีวิตของคนในพื้นที่นั้น ๆ การรักษาโรคในรูปแบบที่ยังคงพบเห็นได้บ่อย ๆ เช่น การใช้ยาสมุนไพรพื้นบ้าน การใช้คาถาอาคมและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การทำบุญสะเดาะเคราะห์ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นภูมิปัญญาไทยที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่บรรพบุรุษถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

การผดุงครรภ์ของคนไทยโบราณเป็นสิ่งที่สืบทอดเป็นประเพณีและวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่นต่อ ๆ กันมา ดังปรากฏในพระคัมภีร์ปฐมจินดาร์ ซึ่งเป็นตำราการแพทย์แผนไทยที่เกี่ยวกับแม่และเด็ก ประทีป ชุมพล (2551, น. 83-350) ได้อธิบายว่า พระคัมภีร์กล่าวถึงเรื่องราวกำเนิดชีวิตมนุษย์ตั้งแต่แรกปฏิสนธิ

ตลอดจนถึงการรักษากรรม การคลอด การเลี้ยงดูทารก และการรักษาสุขภาพของมารดา สารสำคัญแสดงให้เห็นกำเนิดของโรค อาการของโรค การรักษาโรค และรายละเอียดเกี่ยวกับยาสมุนไพร

ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน นอกจากจะกล่าวถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยในการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของการเกิดโรค การบำบัดความเจ็บป่วย การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยดังที่กล่าวมาแล้ว วรรณคดีเรื่องนี้ยังได้กล่าวถึงภูมิปัญญาไทยที่เกี่ยวกับการผดุงครรภ์ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทยไว้ด้วย ซึ่งปัจจุบันการดูแลสุขภาพบางแห่งจะได้รับการดูแลจากการแพทย์ตะวันตกที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนปัจจุบัน และยังมีการผสมผสานระหว่างการแพทย์พื้นบ้าน ทั้งรูปแบบเก่าและการแพทย์แผนปัจจุบัน ย่อมจะทำให้องค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยได้รับการพัฒนาคุณภาพและนำไปสู่แนวทางในการสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทยที่เหมาะสม

8.4 ผลกระทบด้านสังคมตามกระแสโลกาภิวัตน์ ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมตามกระแสโลกาภิวัตน์ ทำให้การแพทย์พื้นบ้านและหมอพื้นบ้านลดความนิยมลงไป โดยเฉพาะการรักษาแบบพื้นบ้านและการผดุงครรภ์ มีการแพทย์แผนปัจจุบันเข้ามาโฆษณาชักชวนให้เข้ารับการบริการรักษาความเจ็บป่วยด้วยวิธีการแพทย์แผนปัจจุบัน บางคนพยายามบอกว่า การแพทย์พื้นบ้านการผดุงครรภ์ไม่มีคุณภาพ ไม่ถูกต้อง เป็นผลเสียต่อร่างกาย ทำให้กระแสความรุนแรงของอารยธรรมตะวันตกเข้ามาในลักษณะการครอบงำวัฒนธรรมแบบไทยแท้ อีกทั้งการสนับสนุนหมอพื้นบ้านยังมีน้อยและไม่ชัดเจน แต่ปัจจุบันรัฐบาลได้สนับสนุนให้มีการใช้แพทย์พื้นบ้าน การแพทย์แผนไทย และสมุนไพร เพื่อลดการนำเข้ายาจากต่างประเทศ และให้ประเทศสามารถพึ่งตนเองได้ โดยให้กลับมาใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านของตนเอง กลวิธีสำคัญที่สาธารณสุขมูลฐานนำมาใช้ ได้แก่ การรักษาเบื้องต้นแบบง่าย ๆ ในโรคที่ง่าย ๆ การนวดไทยเพื่อสุขภาพก็พอจะช่วยผสมผสาน

การแพทย์พื้นบ้านได้บ้าง แม้รัฐจะไม่ได้สนับสนุนการแพทย์พื้นบ้าน การแพทย์แผนไทยเต็มที่ ทว่ายังมีการนำเอาบางส่วนของภูมิปัญญามาปรับใช้โดยมีหมอพื้นบ้านมาระดมสมองร่วมกัน เพื่อแสวงหาสมุนไพรมาใช้ แต่เนื่องจากความแตกต่างทางความคิด จึงยอมรับได้เฉพาะยาเดี่ยว ๆ โดยไม่ได้สนใจยาตำรับซึ่งต้องใช้สมุนไพรหลายตัวรวมกัน ซึ่งในความเป็นจริงการรักษาโดยใช้ยาสมุนไพรพื้นบ้านยังมีคุณค่าและมีประโยชน์อย่างมากในปัจจุบัน แต่ไม่มีใครมองเห็นคุณค่ามากนัก การรักษาโดยการใช้อาหัตถ์แบบเดิมนั้นยังคงมีคุณค่าสูงอยู่ในสังคมชนบท แม้การพัฒนาตามแนวคิดตะวันตกมีการปรับเปลี่ยนเมดิซีนให้เป็นแบบแคปซูล มีการใช้เครื่องบดเครื่องตอกนับเม็ดยา ทั้งมีการลงทุนสูงมาก และผลที่ได้รับก็ไม่ได้แตกต่างกัน ดังนั้นหากจะทำให้ภูมิปัญญาทางการแพทย์พื้นบ้านไทยสามารถดำรงอยู่และรับใช้สังคมไทยได้อย่างยั่งยืนนั้น จำเป็นต้องมีหลักการสำคัญในการส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทยอย่างหลากหลายวิธีการ อาทิ การศึกษา ค้นคว้า วิจัยและพัฒนา การบูรณาการภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทยเข้าสู่ระบบบริการสาธารณสุขของรัฐ การสนับสนุนเชิงนโยบาย การสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน การถ่ายทอดภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทยในระดับชุมชน การสร้างค่านิยมและความตระหนักรู้ในคุณค่าของภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทยแก่ชุมชนและสังคมในรูปแบบประชาสังคมหมู่บ้าน ทั้งนี้ควรเน้นการพึ่งตัวเองในชุมชน และมีวิธีการหลากหลายตามลักษณะความเชื่อของสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้น ๆ

9. ข้อเสนอแนะ

9.1 ควรมีการศึกษาค้นคว้าวิจัยองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ เพื่อให้หน่วยงาน องค์กร มูลนิธิ และบุคคลที่สนใจ ได้นำผลการศึกษาไปพัฒนาและใช้ประโยชน์อย่างกว้างขวาง

9.2 ผลการศึกษาครั้งนี้ศึกษาเฉพาะวรรณคดีร้อยกรอง จึงควรศึกษาวรรณคดีร้อยแก้วที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย เพื่อเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจ อันจะทำให้เกิดการสืบทอดภูมิปัญญาต่อเนื่องเป็นลำดับไปในกาลข้างหน้า

9.3 ควรพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนในทุกระดับชั้น เพื่อเป็นแนวทางหนึ่งในการรณรงค์ฟื้นฟูการแพทย์แผนไทยให้กลับมามีบทบาทและสังคมมองเห็นคุณค่าซึ่งจะนำไปสู่การยอมรับและใช้ประโยชน์ต่อไป

9.4 ควรส่งเสริมศึกษาวิจัยด้านภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยทุกระดับอย่างจริงจังโดยภาครัฐ เพื่อให้การแพทย์แผนไทยสามารถพัฒนาขึ้นมาใกล้เคียงกับการแพทย์แผนปัจจุบัน ซึ่งจะทำให้ประชาชนหันมาใช้บริการการแพทย์แผนไทยมากขึ้น มีผลต่อการยอมรับของประชาชนอันจะส่งผลต่อจำนวนผู้ที่ต้องการสืบทอดองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2506). ขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (เล่ม 1-2). นิยมวิทยา.
- กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, สำนักวิชาการ และมาตรฐานการศึกษา. (2551). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ : ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ. สกสค.ลาดพร้าว.
- กัลยา เนตรายน. (2551). ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- คณงยุทธ กาญจนกุล และ ศุภลักษณ์ พักคำ. (2550). การอนุรักษ์ การส่งเสริม และการประยุกต์เวชกรรมแผนไทย. ใน เอกสารการสอนชุดวิชาเวชกรรมแผนไทย หน่วยที่ 13-15. อรุณการพิมพ์.
- จิรวัดน์ เพชรรัตน์. (2552). วิเคราะห์ความเชื่อจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับโรงเรียนแพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร [วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- เฉลิมพล เกิดมณี, ศุภลักษณ์ พักคำ, และ รังสิมา หุตินันท์. (2551). สถานการณ์ แนวทางการอนุรักษ์และการพัฒนาการแพทย์แผนไทย. ใน เอกสารการสอนชุดวิชา แนวคิดและทฤษฎีการแพทย์แผนไทย หน่วยที่ 8-15. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ชรินทร์ ก้อนแก้ว. (2547). ภูมิปัญญาที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง ตอน “กำเนิดพระสังข์” [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา. (2542). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์. ใน สารานุกรมแนะนำหนังสือดี 100 เล่ม ที่คนไทยควรอ่าน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2506). ว่าด้วยเรื่อง
ขุนช้างขุนแผน. ใน กรมศิลปากร (บรรณาธิการ), ขุนช้างขุนแผน ฉบับ
หอสมุดแห่งชาติ (น. 3-12). นิยมวิทยา.
- ถนอมศรี อินทนนท์ และ ดารณี อ่อนชมจันทร์. (2550). ภูมิปัญญาหมอบีบหรือ
หมอนวดภาคใต้. ใน เอกสารการสอนชุดวิชา สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
การแพทย์ หน่วยที่ 11-15. นำทางการพิมพ์.
- ถวัลย์ มาศจรัส. (2546). ภูมิปัญญาไทย. ไทยวัฒนาพานิช.
- ทวีศักดิ์ ปิ่นทอง. (2549). วรรณคดีกับสังคมไทย. มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- นิจันรินทร์ แจ่มสมบูรณ์. (2546). วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศ
ของสุนทรภู่ [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ประทีป ชุมพล. (2551). พระคัมภีร์ปฐมจินดาร์. ใน แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ : ภูมิปัญญา
ทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ. สกสค.ลาดพร้าว.
- พัชรีย์ สายสิทธิ. (2542). ภูมิปัญญาชาวบ้านจากวรรณคดีไทย. ใน พินิจวรรณกรรม.
คุรุสภาลาดพร้าว.
- เพ็ญนา ททรัพย์เจริญ. (2544). การแพทย์แผนไทย การแพทย์แบบองค์รวม.
เคล็ดไทย.
- เพ็ญนา ททรัพย์เจริญ. (2546). การอนุรักษ์และส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้าน
ไทย. เอกสารประกอบ การบรรยายในการประชุมเชิงปฏิบัติการพัฒนาศูนย์
การเรียนรู้การแพทย์พื้นบ้านไทย เมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน 2546. (เอกสาร
อัดสำเนา)
- เพ็ญนา ททรัพย์เจริญ และ กฤตธัช ไซติชนะเดชา. (2550). การส่งเสริมและอนุรักษ์
ภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทย. ใน เอกสารการสอนชุดวิชาสังคมวิทยา
และมานุษยวิทยาการแพทย์ หน่วยที่ 11-15. นำทางการพิมพ์.

- มุกดา ตันชัย และ อภิชาติ ลิมตียะโยธิน. (2552). วิทยาศาสตร์ในการนวดและการประคบ ใน เอกสารการสอนชุดวิชา วิทยาศาสตร์ในการแพทย์แผนไทย หน่วยที่ 8-15. อรุณการพิมพ์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554. ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์.
- รุ่ง แก้วแดง. (2542). ปฏิรูปการศึกษาไทย. มติชน.
- วิจิต เปานิล. (2555). ภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทย. ใน เอกสารการสอนชุดวิชา วัฒนธรรมพื้นบ้านของไทย หน่วยที่ 8-15. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- วุฒิ วุฒิธรรมเวช และ นิยม แก้วแสงเรือง. (2551). คัมภีร์ชวดาร และคัมภีร์บัญญัติสารวิเชียร. ใน เอกสารการสอนชุดวิชา แนวคิดและทฤษฎีการแพทย์แผนไทย หน่วยที่ 8-15. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ศิริพงษ์ แพทยานนท์. (2551). คัมภีร์ธาตุบรรจบและคัมภีร์สรรพคุณ. ใน เอกสารการสอนชุดวิชา แนวคิดและทฤษฎีการแพทย์แผนไทย หน่วยที่ 8-15. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย. (2537). สุนทรภู่รอบรู้วัฒนธรรม. บพิธการพิมพ์.
- เสาวภา พรศิริพงษ์. (2550). การสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านไทย. ใน เอกสารการสอนชุดวิชา สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาการแพทย์ หน่วยที่ 6-10. นำกัการพิมพ์.
- เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. (2552). วรรณกรรมเอกของไทย. มหาวิทยาลัยรามคำแหง
- อัญชลี จุฑะพุทธิ. (2552). สรรพคุณของยาและตัวยา. ใน เอกสารการสอนชุดวิชา วิทยาศาสตร์ในการแพทย์แผนไทย หน่วยที่ 8-15. อรุณการพิมพ์.